

Типи невербальних засобів комунікації та їх роль у педагогічному процесі

На уроках та позаурочних заходах учитель повинен не випускати з уваги важливості жестів, виразу обличчя, дотиків і т. ін., адже вплив позамовних засобів спілкування між педагогом і школярем доволі великий.

Ключові слова: невербальні засоби комунікації, педагогічний процес, експресія, емоційна сфера педагога, педагогічний вплив.

Bohdaniuk O. M. Types of Unverbal Facilities of Communication and Their Role in a Pedagogical Process.

The influence of un verbal facilities of communication between a teacher and a pupil is very great. That's why the teacher must always pay attention to his gestures, looks and touches at lessons and extracurricular activities.

Key words: un verbal facilities of communication, pedagogical process, expression, emotional sphere of teacher, pedagogical influence.

Постановка проблеми. Пріоритетні завдання сучасного освітнього процесу висувають особливі вимоги до особистісних і фахових якостей учителя. Зміст його професійної діяльності включає спілкування з учнями, адже кожного дня він розв'язує комплекс комунікативних задач. Особливості професійного спілкування вчителя, які б висвітлювали оригінальні та імпровізаційні моменти цього процесу, залишаються мало розробленою проблемою, як у теорії, так і практиці педагогіки.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній психології констатується особливий інтерес до вивчення емоційної сфери вчителя. Емоційний фактор, наявність якого суттєво підвищує ефективність і привабливість навчального процесу, відіграє важливу роль. Розуміння того, що «ключ до особистісного зростання дитини – в особистісному зростанні вчителя», актуалізувало увагу до дослідження особистісних якостей учителя, особливо тих, що характеризують його емоційну сферу. Відомо, що спілкування не вичерпується усними або письмовими повідомленнями, – в цьому процесі важливу роль відіграють емоції, манери, жести партнерів. Психологічними дослідженнями встановлено, що у процесі взаємодії людей від 60 до 80 % комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів вираження і лише 20–40 % інформації передається за допомогою вербальних.

Огляд літератури. До останнього часу ці дослідження проводились у двох напрямках: дослідження емоційної стійкості вчителя та вивчення його емоційної експресивності. Зауважимо, що вивчення експресивності вчителя базувались на «вузькому» уявленні про експресію. Праці Н. Спаськівської, Р. Рахматуліна, І. Риданова, О. Чебикіна присвячено вивченню окремих експресивних способів вираження емоцій учителем, конкретизації експресивних прийомів, що дозволяють передати різноманітність емоцій та почуттів, розставити потрібні акценти в повідомленні, з допомогою жестів підсилити вплив усного слова,

тобто слугують засобами управління навчальним процесом, формуванню окремих елементів експресивності педагога, особливо емоційній виразності його мовлення (Н. Вітт, В. Овчинников).

Вивчення експресії у «широкому» розумінні представлено у працях Л. Мітіної, І. Риданової, О. Леонтьєва, І. Зязюна. У цьому розумінні емоційна експресивність – це виразність, закладена в рухах, жестах, ході, міміці, інтонаційно-ритмічному малюнку мовлення, що дозволяє передати не лише особливості характеру вчителя, але й образ його думок, ставлення до різних соціальних цінностей, до учнів та інших людей і всю широту його переживань. Емоційно багатий учитель, який володіє прийомом вербального і невербального прояву почуттів та цілеспрямовано застосовує їх у спілкуванні з учнями, оживляє урок, робить його емоційним, експресивним і більш подібним до процесу природного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Використання невербальних складників комунікації у людській мові є одним з найдавніших способів спілкування. Висловлюються припущення, що невербальна комунікація хронологічно передувала і мала пріоритет перед вербальною. Одним з доказів на користь цієї гіпотези є інтернаціональний характер багатьох невербальних складників комунікації.

У психології під експресивною поведінкою розглядається широкий спектр засобів, за допомогою яких особистість виражає себе, свої характерологічні особливості, що можуть бути зафіксовані спостерігачем. До класу засобів, що впливають на своєрідність особистості, належать: міміка, жести, пози, форми тіла, навколишнє середовище тощо.

Залежно від того, як трактується поняття «виразність», визначається набір засобів, що вивчаються, і відповідно до них формується напрямок психології виразності: дослідження експресії обличчя й очей; кінесика – напрямок, що вивчає рухи тіла людини і її жести; такесика – наука про дотик людини до себе та до інших; паралінгвістика, екстралінгвістика займаються дослідженням різноманітних характеристик голосу

людини, жестів, що супроводжують її мовлення; проксемика – наука про просторову поведінку людини.

У вітчизняній психології класифікація виразних рухів, які мають як чітке, так і нечітке поле психологічного значення, представлена С. Рубінштейном: міміка, або експресія обличчя (виразні рухи обличчя), пантоміміка (виразні рухи всього тіла – пози, манера ходити, жести) і «вокальна міміка» (вираження емоцій в інтонації і тембрі голосу – просодика). Міміка, жести, пози, манера ходити утворюють експресивний репертуар особистості, який певною мірою усвідомлюється індивідом, скеровується ним, має характер програми експресивної поведінки особистості.

Знання про невербальну поведінку використовуються і розвиваються багатьма напрямками психології – гендерною, дитячою, психолінгвістикою, патопсихологією, а також в інших науках та галузях – культурології, етнографії, кримінології, антропології, філології. Знання про невербальне мовлення стали активно використовуватися у багатьох прикладних сферах бізнесу – рекламі, менеджменті, діловому спілкуванні, веденні переговорів, управлінні персоналом тощо. Цій темі присвячено спеціальні тренінги та багато наукових та науково-популярних книг.

А. Лоуен у книзі «Фізична динаміка структури характеру» пише: «Ніякі слова не можуть бути такими зрозумілими, як мова тіла, коли ми навчимося її розуміти» [21].

Мова тіла може виявлятися по-різному. М. Аргайл виділяє шість типів спілкування за допомогою тіла:

1. Найпростіший тип – це тілесний дотик, поширений і серед тварин. У людей він виявляється насамперед у поплескуванні по спині й потисненні рук. Інші форми тілесного дотику свідчать про інтимність стосунків між близькими людьми.

2. Відстань між співрозмовниками, їх пози вказують на відносини рівності або підлеглості між ними.

3. Ще одним типом спілкування, що безпосередньо не пов'язаний зі змістом мови, є голос і манера мовлення.

4. Вирази обличчя (міміка), пов'язані зі змінами положення м'язів навколо рота, очей.

5. Очі виконують під час розмови важливу роль, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, подають з їхньою допомогою сигнали одне одному.

6. Важливий тип спілкування за допомогою тіла – жести. Вони часом доповнюють мову і навіть інколи замінюють її. В різних культурах жести можуть мати неоднакове значення. Але деякі психічні явища і процеси, як, наприклад, хвилювання, люди виявляють здебільшого однаково: нервовим постукуванням пальцями по столі або притупуванням.

Слово «жест» запозичено з французької мови, яка успадкувала його з латинської: *gestus* означає «постава, поза, рух тіла».

Значення окремого жесту коливається від цілого повідомлення до позначення окремого звука. Міміка та жести підсилюють інформацію, а іноді створюють

певний підтекст, навіть антонімічно переосмислюють сказані слова, таким чином ілюструючи відому реченню, що мова створена для того, щоб приховувати свої думки.

При збільшенні сили емоційних переживань спостерігається збільшення кількості жестів, виникає відчуття жестової надмірності, змінюється динаміка звичних жестів: вони ніби прискорюються, збільшується їх амплітуда, виникає відхилення від типової манери жестикуляції.

За характером впливу на слухача виділяємо візуальні, візуально-акустичні, візуально-тактильні, візуально-акустично-тактильні жести. Очевидно, що основним є візуальний вплив, який уможливорює розглядати жести як візуальні знаки.

Серед жестів, які безпосередньо пов'язані з передачею інформації, виділяємо жести вказівні, образотворчі (іконографічні) та символічні. Функція вказівних жестів полягає в тому, щоб виділити якусь частину простору навколо мовця. Зазначити можна просто поглядом, кивком голови, але вказівка рукою буває більш точною і конкретною, і тому зазвичай в багатьох ситуаціях перевага надається їй.

У зображувальному жесту завжди є реальний прототип, особливості якого намагається передати той, хто жестикулює. При зображенні часто вибирається найбільш виразний елемент дії, що вважається представником усієї дії. Наприклад, набір тексту містить цілу серію дій, але зображається звичайно лише вистукування пальцями.

За особливостями знакової будови зображувальні жести протиставлені жеста-символам – третьому типу жестів. Добре ілюструє різницю між зображувальним і символічним жестом різниця між піктографічним та ідеографічним письмом: жест зображувальний – піктограма, жест символічний – ієрогліф.

У рамках психосеміотичного напрямку сучасної психології проведено, мабуть, найбільш повний аналіз жестової поведінки людини. Спираючись на природу жестового знака та визначаючи його соціальну значущість як засобу спілкування, відповідно до мети, яка переважно реалізується у спілкуванні, Е. Єрмолаєвою виділено і надалі детально описано О. Петровою [20] такі групи жестів:

- жести-симптоми – експресивні знаки самовираження, передачі емоційного стану, процеси та модальні відносини учасників спілкування (жести станів, процесів, суб'єктивно-оцінні);

- жести-регулятори – призначені для впливу на реципієнта, виконують фатичні (вступ у контакт), конативні (підтримка і підсилення контакту), спонукальні (спонукають партнера до дії) функції;

- жести-інформатори – передають інтелектуальну інформацію про об'єкт й емоційну інформацію про суб'єкт спілкування (об'єктні та суб'єктні).

Однією із найбільш серйозних помилок, що можуть допустити новачки в справі вивчення мови тіла, є прагнення виділити один жест і розглядати його ізольовано від інших жестів і супутніх обставин.

Крім інформаційно-комунікативних функцій, жести педагога реалізують і специфічні (дидактичні) функції:

- презентації знань;
- мотивації;
- привертання уваги учнів і регулювання їх психічної активності;
- управління інтелектуальною діяльністю учнів;
- постановки завдання або кінцевої мети;
- перенесення знань і вмінь на новий матеріал;
- контролю і забезпечення зворотного зв'язку.

Жестикуляція педагога є для учнів одним із індикаторів його стосунків з учителем: жест має властивість робити таємне явним, про що педагог завжди повинен пам'ятати. Рухи педагога – свого роду увертюра до уроку. Своєю жестикуляцією він з перших хвилин створює певний настрій заняття. Якщо рухи педагога нервові, поривчасті, він «зриває злість» на предметах, то учні готуються до того, що їм «дістанеться». Замість готовності до заняття виникає стан напруженого очікування неприємностей.

Для активізації пізнавальних процесів (пам'яті, сприйняття, мислення, уяви дітей) необхідні жести наочності, які ілюструють розповідь педагога. Це жести, що дають уявлення про форму і розмір предмета, його просторове місцезнаходження, імітаційні та винахідливі жести. «Ось така велика ягода!» – кажемо ми дитині про кавун і широко розводимо руки, а дитина одразу уявляє собі розміри кавуна.

Багато викладачів спрощують принцип наочності у навчанні, зводячи його тільки до використання різних наочних посібників. Але для повного та об'ємного уявлення про поняття, яке вивчається (наприклад, на уроці геометрії), дітям недостатньо чути точне визначення – їм необхідно наочно, з допомогою жестів показати ту чи іншу фігуру [12, 6].

Завдяки погляду забезпечується зворотний зв'язок між викладачем та учнем, визначається ступінь включеності учня в комунікацію. Погляд є сигналом до обміну репліками, виражає інтимність спілкування і регулює дистанцію [12]. Розмовляючи, люди дивляться один на одного у середньому 35–50 % часу [6].

Поглядом учитель може виразити своє ставлення до учня, його поведінку, поставити питання, дати відповідь [12]. У стосунках з учнями візуальний контакт виконує функцію емоційного живлення. В моменти діалогу погляд необхідний, причому очі в очі, проте занадто пильний погляд учителя під час зауваження може виявитися занадто важким для учня. Вплив погляду залежить від дистанції спілкування, адже щоб побачити всіх учнів одразу, вчитель нерідко дивиться здалеку, зверху вниз. Але такий погляд не дає можливості вдивитися в кожного учня окремо. Найбільш оптимальний ритм обміну поглядами, коли індивідуальний зоровий контакт учитель чергує з охопленням очима всього класу, – це створює робоче коло уваги. Під час відповіді учня вчитель повинен уважно і доброзичливо дивитись на нього, даючи зрозуміти, що він чує відповідь (цим підтримується

зворотний зв'язок), і в той же час періодично переводити погляд на клас, привертаючи увагу всіх інших до того, хто відповідає, а заодно і слідкує за дисципліною [6, 12].

Це одним важливим фактором педагогічного впливу є просторова організація спілкування. Міжособистісний комунікативний простір – це відстань між тими, хто спілкується. Якщо дві людини розташовуються поряд, то це сприяє спільній праці; якщо обличчям до обличчя через стіл (особливо довгий), то посилюється напруга; якщо по діагоналі через кут столу, то це сприяє невимушеності розмови [12].

Американський антрополог Е. Хопп – один із родоначальників вивчення просторових потреб людини. На початку 60-х років ХХ століття він увів термін «проксемика» (від лат. *близькість*). Під територією вчений розуміє простір, який людина вважає власним, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла.

За даними американських психологів, дистанція між партнерами залежить від виду взаємодії і може бути такою:

- інтимна дистанція – до 0,45 м;
- міжособистісна дистанція (при бесідах, спілкуванні з друзями) – 0,5–1,2 м;
- соціальна дистанція (притаманна неформальним соціальним та діловим стосункам) – 1,2–3,7 м;
- публічна дистанція – 3–7 м і більше.

Збільшення чи зменшення дистанції між людьми завжди повинно бути мотивованим. Просторову близькість можна використовувати для встановлення більш довірливих стосунків з учнем. Але користуватися цим потрібно дуже обережно, аби зменшення відстані не сприймалося як фамільярність чи порушення особистого простору.

Просторові фактори спілкування використовує будь-який педагог, інтуїтивно обираючи комунікативну відстань, що залежить від взаємин з аудиторією, розмірів приміщення, розмірів групи [6].

Давно помічено, що учні, які бажають менше спілкуватися із вчителем, сідають на останні парти. Виявляється, зона найбільш ефективного контакту викладача й учня – це перші три парти, які потрапляють в особисту та інтимну (якщо вчитель стоїть упритул до парти) зону протягом усього уроку. Щоб досягти рівності в спілкуванні з кожним учнем, педагогу необхідно невимушено переміщуватися класом, змінюючи дистанцію.

Дуже важливо налагодити взаємини з аудиторією в перші двадцять хвилин спілкування, тому що саме в цей час передається основна інформація про стосунки. Позитивним фактором може виявитися збільшення частоти і тривалості взаємних поглядів і «дзеркальної міміки», але при відсутності «дзеркальної пози», і навпаки. Одночасна поява у співбесідників однакових поз, погляду очі в очі та міміки підвищує взаєморозуміння: якщо учень починає посміхатись, а дорослий сидить з кам'яним обличчям, то бесіда навряд чи вийде душевною [12].

У спілкуванні зі школярами дуже важливо використовувати тактильну комунікацію. Дотиком можна встановити контакт, привернути увагу, виразити своє ставлення. Рухаючись по класу, вчитель може доторкнутися руки чи плеча учня, який відволікся, і цим організувати його до роботи, може дотиком відмітити гарну відповідь, заспокоїти збудженого.

Проте вчителю не можна зловживати дотиками – учень перебуває в залежній ситуації і не може дозволити собі ухилитись, якщо дотики йому неприємні. Сприяють контакту м'які й спокійні, ніби випадкові дотики, а ті, які мають відтінок сили, тиск, можуть відштовхнути.

Слухання інформації з одночасним стеженням за обличчям мовця, за його мімікою дає змогу не тільки повноцінно сприймати, розшифровувати почуте, а й розуміти, наскільки слова відповідають його думкам, позиції, дійсності.

Міміка (грец. *наслідуваний*) – зовнішній прояв психічних станів, передусім емоційних, через сукупність координованих рухів м'язів обличчя; виражальні рухи м'язів лиця [6].

Обличчя – це індикатор емоційних станів людини. Є універсальні категорії емоцій, що відображаються на ньому. Загалом нараховується близько двадцяти тисяч виразів обличчя: гнів, подив, радість, страх, відраза, сум та ін. Серед них є соціально зумовлені та специфічно національні. Таке різноманіття мімічних рухів і їх поєднань дає можливість педагогу повно й емоційно виражати своє ставлення до конкретної дитини, до його вчинку або відповіді: висловити зацікавленість, байдужість, розуміння, осуд і т. д. Відомо, що учні надають перевагу викладачам з високим рівнем зовнішньої емоційності, з доброзичливим виразом обличчя. Надмірна сухість мускулів очей або лиця, як і безжиттєва їх статичність, – дуже серйозна перешкода в спілкуванні.

Нерідко педагоги, з метою збільшення впливу на учнів, роблять «спеціальний вираз» обличчя. Як правило, це суворий вираз із затиснутими губами, нахмуреним лобом і напруженою нижньою щелепою. Але така маска-лице, яка до того ж з роками «пристає», ніяк не сприяє гарній поведінці учнів. Вони прекрасно розуміють різницю між просто серйозним лицем і навмисно суворим. Не варто робити також і навмисно обурене обличчя: діти адекватно сприймають лише щирий гнів [6, 12].

Вираз лиця і погляд впливають на учнів сильніше, ніж слова. Але обличчя, будучи найдоступнішим інформативним засобом доповнення й уточнення змістового складника повідомлень, що передаються за допомогою мови, має не лише виражати, а й приховувати певні почуття: не слід нести до класу тягар домашніх турбот, особистих негараздів тощо. Пройняте світлом обличчя вчителя створює світлу атмосферу в класі, освітлює душі учнів.

Взагалі у відносинах зі школярами повинно бути як можна більше щирих виявів почуттів. Дуже важливо для викладача навчитися володіти своєю поведінкою настільки, аби всім своїм виглядом підбадьорити

«ображеного» або учня, який розкаюється, дати йому надію та впевненість у собі. Ні в якому разі не можна «надавати» для одних привітне обличчя, а для інших – сердите чи байдуже.

Ще одним важливим фактором педагогічного впливу є голос. Людський голос – продукт діяльності голосового апарату: голосових щілин (зв'язок), гортані, легень, порожнини рота. Він здатний відтворювати тонові (голосні) та шумові звуки. До 60–90 % правильних суджень про людину, її внутрішній стан ґрунтується на вмінні розшифровувати характеристики голосу та манери розмовляти.

До паралінгвістичних явищ, або паралінгвізмів, звичайно відносять властивості звукової фонації, а також міміку, жести й інші виразні рухи, що супроводжують мовне висловлення і несуть додаткову до його змісту інформацію. Зупинимось насамперед на явищі цього виду, що позначається терміном широкого змісту, – *фонація*.

Фонація як явище в цілому фізичне, пов'язана з усіма властивостями голосового апарату людини, тому виявляє ті ознаки, що властиві насамперед мовцю як фізичному індивідові [11]. Загальні фонаційні ознаки, такі як сила голосу, тембр, обертони, дикція тощо, за природою пов'язані з фізіологічними особливостями суб'єкта і залежні від його психічного стану, завжди супроводжують мовну артикуляцію і є зовнішнім показником фізичного стану суб'єкта.

Основний засіб педагогічного спілкування – мова. Висока мовленнєва культура, багатий словниковий запас, чітка дикція, експресивність і виразність мови створюють атмосферу навчання, задають стан, у якому проходить спільна робота викладача з учнем. У комунікативній взаємодії педагога зі школярами багато залежить від тону мови, інтонації, інтонаційної виразності мовлення, ритміко-мелодійних аспектів мови (мелодії, ритму, інтенсивності, темпу, тембру, фразових і логічних наголосів).

Гучний, сердитий голос може викликати сум, посіяти сумнів; м'який і схвальний – надихнути. Важко і неприємно чути пронизливий і високий, глухуватий і одноманітний голос або з металічними нотками. Якщо темп мови педагога занадто швидкий, то учень не встигає вловити змісту сказаного, якщо збивчастий і нерівний – то порушується цілісність сприйняття.

Інтонація голосу передає думки і почуття, супроводжуючи слово, а іноді – всупереч йому. Будучи не цілком контрольованим свідомістю «звуковим жестом», вона часто несе достовірнішу інформацію про емоційний стан співрозмовника, ніж інші комунікативні засоби. За твердженням фахівців, інтонація дорослих може нести до 40 % інформації, однак під час спілкування з учнями її вплив посилюється. В інтонації виявляються переживання, що супроводжують мову педагога, з неї учні отримують інформацію не тільки про зміст почутого, а й про ставлення викладача до нього.

Сприйняття, розуміння змісту висловлювань залежить від використання мовних тактів – цілісних за значенням і об'єднаних інтонаційно відрізків тексту

(промови). Між мовними тактами робиться пауза; читання за мовними тактами не тільки увиразнює фразу, а й спонукає до аналізу її змісту.

Отже, невербальні засоби комунікації – невід’ємна частина педагогічного спілкування. Міміка, інтонація і жестикуляція підсилюють та доповнюють зміст мовлення та наповнюють його додатковою інформацією.

Невербальна комунікація є культурно-історичним і психологічним феноменом внутрішньоособистісної природи, тісно пов’язаним із розвитком і становленням особистості, її психічним станом і властивостями. Вона слугує засобом об’єктивізації, одним зі шляхів пізнання людини.

Сучасна лінгвістика не визнає автономії невербальних засобів комунікації, називаючи їх паралінгвістикою. У той же час мовознавці визнають пріоритет невербальних засобів комунікації у становленні людини розумної, зазначаючи, що в культурно-історичному розвитку, під натиском досконаліших засобів словесного спілкування вони втратили першість і перетворилися у додаток до мовлення.

Отже, система невербальних засобів комунікації є найпростішою і найекономічнішою, що усуває зайві формальні засоби та дозволяє досягти однозначності спілкування за умов узагальненого та полісемантичного характеру власне мовленнєвих

засобів. Розвиток дослідницького інтересу до психолого-педагогічної галузі знань про невербальні засоби комунікації сприяє розширенню і поглибленню розуміння ролі невербальної поведінки в мовленнєвій діяльності людини. Фізіологічний взаємозв’язок між вербальними і невербальними складниками сприяє адекватному сприйняттю й усвідомленню мовленнєво-рухових процесів учасників спілкування.

Висновки. За результатами аналізу інформації щодо типів невербальних засобів комунікації та їх ролі у педагогічному процесі ми можемо стверджувати, що:

- емоційна стабільність учителів, стаж їхньої роботи взаємопов’язані з використанням засобів експресії. Причому емоційна нестійкість може призводити до надмірного, шкідливого чи неадекватного використання засобів невербального спілкування та паралінгвістики;

- комунікативна значущість педагогічних засобів несловесної комунікації визначається особливостями педагогічної ситуації спілкування, а педагогічний вплив, що здійснюється за допомогою невербальних засобів, проходить в умовах одночасного сприйняття невербальних сигналів учнів і реагування на них;

- проникнення невербальних засобів комунікації в сферу мовленнєвої діяльності педагога сприяє ефективності цієї діяльності, що в результаті підвищує самооцінку та ефективність його роботи.

Література

1. Акишина А. Жесты и мимика в русской речи : лингвострановедческий сл. / А. Акишина, Х. Кано, Т. Акишина. – М. : Рус. яз., 1991. – 144 с.
2. Аленикова С. Язык жестов / С. Аленикова // Наука и жизнь. – 1985. – № 7. – С. 143–147.
3. Андрианов М. С. Анализ процессов невербальной коммуникации как паралингвистики / М. С. Андрианов // Психолог. журн. – 1995. – № 5. – С. 115–121.
4. Верещагин Е. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) / Е. Верещагин, В. Костомаров // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 36–47.
5. Верещагин Е. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое мастерство / Е. Верещагин, В. Костомаров. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1983. – 246 с.
6. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посібн. / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2006. – 255 с.
7. Волконский С. Выразительный человек / С. Волконский. – СПб. : [б. и.], 1912. – С. 14–20.
8. Горелов И. Н. Авербальные следы в тексте / И. Н. Горелов ; Избр. труды по психолінгвістике. – М. : Лабиринт, 2003. – С. 123–145.
9. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – М. : Наука, 1980. – 104 с.
10. Дарвин Ч. Выражение эмоций у человека и животных / Ч. Дарвин. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1953. – 659 с.
11. Томан І. Мистецтво говорити / Іржі Томан. – К. : [б. в.], 2000. – 267 с.
12. Как читать человека: жесты, позы, мимика / сост. А. А. Мельник. – М. : РИПОЛ «Классик», 2005. – 640 с.
13. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1974. – 94 с.
14. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 287 с.
15. Крейдлин Г. Е. Кинесика / С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин // Словарь языка русских жестов. – М. ; Вена : Языки рус. культуры, Wiener Slawistischer Almanach, 2001. – С. 166–254.
16. Кулиш Л. Психолінгвістическі аспекти восприятия устной иноязычной речи / Л. Кулиш. – Киев : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1982. – 208 с.
17. Лабунская В. А. Невербальное поведение / В. А. Лабунская. – Ростов-н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – 135 с.
18. Лабунская В. А. Психология экспрессивного поведения / В. А. Лабунская. – М. : Знание, 1989. – 64 с.
19. Митина Л. М. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика, коррекция / Л. М. Митина, Е. С. Асмаковец. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т Флинта, 2001. – 192 с.
20. Панов Е. Н. Знаки, символы, языки / Е. Н. Панов. – М. : Знание, 1980. – 191 с.
21. Петрова Е. А. Жесты в педагогическом процессе / Е. А. Петрова. – М. : Моск. городское пед. об-во, 1998. – 222 с.